

amfora. Na taj način su članovi rimske aristokracije načelno bili isključeni iz te trgovine. No iz Ciceronovih pisama se vidi da su neki senatori sudjelovali u toj trgovini, što razni pismeni dokumenti i arheološki nalazi potvrđuju.

Sporno je pitanje u kolikoj mjeri je bila uključena država jer postoje samo posredni izvori o uključenosti Rimskog Carstva u trgovinu na Crvenom moru. Ali Rimljani su sagradili ceste, luke i utvrde od Nila do Crvenog mora. U Myos Hormosu sačuvana su imena *libertusa* i robova na keramičkim krhotinama. Oni su morali opskrbljivati vojsku, održavati državnu upravu, ubiranje poreza, a dio njih se bavio karavanskom i morskom trgovinom. Zna se da bi najveći porez plaćali brodovi prispjeli iz Indije u Aleksandriju (*tetarte* ili 25% vrijednosti robe).

Skupocjenu luksuznu indijsku robu mogli su plaćati samo bogati rimski aristokrati. Već ranije spomenuta Plinijeva kritika odnosi se na taj društveni sloj te spominje žene Kaligule, Klaudija, Nerona. Ali nije se usudio spomenuti žene pripadajuće dinastiji Flavijevaca. U 1. stoljeću je poznato da su neki oslobođeni robovi bili među najbogatijima, a o njima piše Petronije u svome *Satirikonu*.

Ovo je tek kratki prikaz ove knjige koja je na mađarskom jeziku te će stoga imati malu znanstvenu publiku, što je prava šteta jer sadrži niz novih uvida, brojne bilješke i bogatu bibliografiju. Nedostaje sažetak na engleskom ili kojem drugom jeziku jer time bi knjiga možda mogla naići na prevoditelja za neku širu publiku zainteresiranu za malo poznate svjetove.

Klara Gönc Moačanin

Povijest južne Panonije u kasnoj antici i ranom srednjem vijeku

Hrvoje Gračanin, Južna Panonija u kasnoj antici i ranom srednjovjekovlju (od konca 4. do konca 11. stoljeća)
 Zagreb: Plejada, 2011., str. 455, 9 zemljovida

Nije ni nerealno ni pretjerano izjaviti kako je hrvatskoj povijesnoj znanosti i arheologiji dugo vremena nedostajao jedan cjelovit sintetski prikaz povijesnog razvoja savsko-dravsko-dunavskoga međuriječja tijekom prijelomnog i formativnog razdoblja kasne antike i ranoga srednjeg vijeka. Arheološki materijal koji svjedoči o navedenom razdoblju nije malobrojan, ali do sada najvećim dijelom nije bio kategoriziran, u znatnoj mjeri ni publiciran, a o njegovoj sustavnoj obradi i valorizaciji da i ne govorimo. Još je manje bilo prilike staviti ga u određeni povijesni kontekst, što je, dakako, onemogućavalo i bilo kakvu sustavnu povijesnu obradu promatranog razdoblja na znanstvenome nivou s obzirom da je literarnih pisanih izvora za navedeni kronološki okvir relativno malo, a i postojeći je pisani materijal fragmentaran i poprilično nepouzdan. Valja naglasiti da su unatoč navedenim nedostacima kasnoantički tekstovi ipak brojniji, dok su pisani izvori ranoga srednjeg vijeka za promatrani prostor mnogo rjeđi i u pravilu znatno manje precizni te često omogućuju tek ne potpuno pouzdano oblikovanje općenitih predodžbi. Stoga ve-

seli pojava djela pod naslovom *Južna Panonija u kasnoj antici i ranom srednjovjekovlju (od konca 4. do konca 11. stoljeća)* Hrvoja Gračanina, docenta na Odsjeku za povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, u izdanju zagrebačkog nakladnika Plejade.

Knjiga je ugledala svjetlo dana u travnju 2011. godine, a predstavlja proširenu i doradenu Gračaninovu doktorsku disertaciju. Djelo opsega 455 stranica predstavlja doista prvu kritičku sintezu historiografskih interpretacija političkih zbivanja u savsko-dravsko-dunavskom međuriječju u razdoblju od tzv. Velike seobe naroda do dolaska Arpadovića na hrvatsko prijestolje koju je dala hrvatska historiografija. Valja naglasiti da su znatni dijelovi teksta već bili poznati znanstvenoj javnosti jer ih je autor većim dijelom bio objavio u godišnjaku *Scrinia Slavonica* (5/2005, Huni i južna Panonija; 6/2006, Goti i južna Panonija; 7/2007, Gepidi, Heruli, Langobardi i južna Panonija; 8/2008, Slaveni u ranosrednjovjekovnoj južnoj Panoniji; 9/2009, Avari, južna Panonija i pad Sirmija; 10/2010, Rimske prometnice i komunikacije u kasnoantičkoj južnoj Panoniji). Navedene su studije, osim teksta o Gepidima, Herulima i Langobardima, čak i opsežnije od rasprave u knjizi.

Bogatu je materiju autor podijelio u nekoliko poglavlja. U uvodnom je dijelu vrlo kratko prikazao istraživački okvir i stanje istraženosti te ukazao na istraživačko-metodološke postavke kojima se rukovodio tijekom istraživanja. U izlaganju i postavljanju teza opredijelio se za načelo kronološkog slijeda zbog jednostavnije kontrole teksta, obrađujući pojedine historiografske probleme ovisno o vremenskom horizontu s kojim su povezani, dok se u metodološkom smislu nakanio držati principa interdisciplinarnosti uz analitičko-sistemske pristup materiji težeći sveobuhvatnosti u ocrtavanju povijesnoga tijeka. U uvodnom je dijelu autor dao i sažet pregled stanja istraženosti promatranoga prostora u zadanome vremenskom okviru od prvih pokušaja njegove znanstvene obrade do danas, navodeći najvrjednije radove domaćih i stranih autora, a naglašavajući posebice utjecaj i plodotvornost mađarske historiografije.

Glavni dio rada započinje poglavljem pod naslovom „Zemljopisne i prometne značajke prostora“ (str. 23-48), drugo nosi naslov „Južna Panonija na prekretnici“ (str. 49-68), potom slijedi „Doba hunske prevlasti“ (str. 69-76), zatim opsegom zamalo najveće, nazvano „Doba germanske prevlasti“ (str. 77-117), te potom peto poglavlje „Doba Avara i Slavena“ (str. 119-147). Šesto poglavlje, naslovljeno „Doba franačke prevlasti“ (str. 147-168), ponajprije je zanimljivo stoga što je autor zadržao i u problematiku vezanu uz ranu nacionalnu povijest Hrvata, ponajprije uz ustanak kneza Ljudevita. Sedmo je poglavlje, posljednje u nizu u kojem autor kronološki prati povijesni razvoj međuriječja, naslovljeno „Ranosrednjovjekovni obrati“ (str. 169-216), i u njemu obrađuje događaje od sloma Ljudevitova ustanka do dolaska Arpadovića na hrvatsko prijestolje. Posljednja tri poglavlja „Kretanja naroda i etničke promjene u međuriječju od kraja 4. do kraja 11. stoljeća“ (str. 217-231), „Naseljenost i naselja u međuriječju od kraja 4. do kraja 11. stoljeća“ (str. 233-258), te „Crkva i kršćanstvo u međuriječju od kraja 4. do kraja 11. stoljeća“ (str. 259-274) zatvaraju dio knjige koji se bavi razmatranjem i obradom problematike. U zaključnom dijelu autor daje sažet prikaz svih deset poglavlja nakon čega slijedi i kratak sažetak na engleskome jeziku. No, knjiga tu ne završava jer je autor ubacio i kraći Dodatak kojim se osvrnuo na raspravu između austrijskoga medievista H. Wolframa i američkoga kolege C. R. Bowlusa na 27. međunarodnom kongresu srednjovjekovnih studija, oko pretpostavke povjesničara Imrea Bobe, da srednjovjekovnu Moravsku kneževinu ne treba tražiti u dolini Morave u Moravskoj, već u dolini rijeke Morave u Srbiji. Gračaninovo je mišljenje da današnji znanstveni rezultati dopuštaju konačan zaključak kako Bobina teorija nije održiva.

Poseban dio knjige čini opsežan katalog arheološkog gradiva korištenog za izradu Gračaninove studije, podijeljen u tri cjeline po vrsti nalaza: „Grobni, naseobinski i slučajni nalazi“, „Numizmatički nalazi“, te „Kameni spomenici i ostala građa“ (str. 285-360). Nakon kataloga građe slijedi doista bogata bibliografija (str. 361-445), popis zemljovida, imensko kazalo povijesnih ličnosti i istraživača, te na kraju kratka bilješka o autoru. Šteta je što Gračanin nije uložio i dodatni napor kako bi arheološke nalaze navedene u katalogu numerički ili na neki drugi način označio, a te poveznice integrirao u osnovni tekst. Između kataloga i dijelova teksta na taj bi se način, kad se prilikom izlaganja navodi ili poziva na pojedini nalaz, čitatelju znatno olakšalo i razumijevanje teksta i svrhovita sustavna uporaba kataloga. No, time bi se vjerojatno i znatno povećala količina osnovnog teksta ili bilježaka.

Glavni Gračaninov interes jest u praćenju političko-upravnih promjena od kasne antike do ranoga srednjeg vijeka što je razvidno iz činjenice da razlaganje političko-upravne povijesti dobiva najviše prostora. Iscrpan prikaz ovoga razdoblja, a posebice postrimske južne Panonije negdje do početka 9. stoljeća, u suvremenoj hrvatskoj historiografiji gotovo da ne postoji i u tome i jest najveći iskorak i vrijednost Gračaninova djela. Autor je analizirao, koliko je moguće zaključiti, doista sve dostupne kasnoantičke literarne izvore pokazujući i respektabilno poznavanje i razumijevanje sačuvanoga pisanog izvornog materijala i tu se doista nema što prigovoriti. Gračanin minuciozno tumači i razlaže tekstove kasnoantičkih autora, s naglašenim osjećajem za detalj, posvećujući posebnu pozornost kretanjima naroda i smjenama vlasti nad promatranim prostorom. Tu se Gračanin, treba jasno kazati, odlično snalazi. Evidentno je da uživa u razlaganju možda naoko i manje važnih detalja, a takvih se primjera u njegovu tekstu bez pretjerivanja može naći na desetine, poput primjerice pitanja jesu li se Alarikovi Goti na putu prema Italiji kretali južnim ili sjevernim pravcem, tzv. podravskom ili savskom magistralom (str. 62), gdje se nalazila rječica Nedao (str. 77), jesu li Gepidi provalili u Drugu Panoniju 527., 528. ili 530. godine i jesu li u gepidskom napadu sudjelovali i Heruli (str. 100), koliko se Langobarda, arijanskih Herula i Gepida pridružilo Justinijanovu vojskovođi Narzesu u Venetiji i kojom su cestovnom komunikacijom preko južne Panonije došli do Venetije (str. 114), i sl. Treba naglasiti da je Gračanin ovom opsežnom analizom uspio argumentirano pokazati neodrživost nekih dugo prevladavajućih gledišta, na primjer o pitanjima je li Alarik dva puta upao u Italiju (401. i 403. g.), gdje su se njegovi Goti smjestili nakon neuspjeha u pohodu na Italiju u ljeto 402. g. (str. 63), no pokatkad i sam priznaje kako je „potpuno... bespredmetno nastojati odrediti gdje se koja etnička skupina naselila jer niti izvori niti arheološki materijal to ne omogućuju“ (str. 58 i bilj. 58). Ovaj se navod, doduše, odnosi na pitanje naseljavanja federata u Panonijama 380. godine, ali je velikim dijelom primjenjiv, osim ako ga izrijeком ne potvrđuju pisani izvori, i na većinu germanskih skupina koje su se relativno kratko vrijeme, a ponekad i u više navrata, zadržavale na promatranom prostoru. Unatoč konstatiranoj bespredmetnosti, Gračanin se ipak upušta u pokušaj razrješavanja pitanja naseljavanja ostrogotskih federata u Panonijama (str. 79-81) na temelju ugovora s rimskom vlasti koji datira u 455. godinu. Radi se o Jordanovu navodu o tri skupine Gota predvođenih trojicom braće – Valamirom, Tiudimirom i Vidimirom.

Autor je uložio veliki napor i trud da razriješi neke probleme i ponudi odgovore na pitanja koja, ustvari, na krupna politička zbivanja i ukupan povijesni tijek nisu imala mnogo utjecaja. Bez obzira na to možemo zaključiti kako je Gračanin, što se analize pisanog izvornog materijala tiče, obavio ogroman i hvalevrijedan posao. Naravno, s njegovim se zaključcima možemo, a i ne moramo uvijek složiti, što će zacijelo biti i temelj daljnjih

znanstvenih rasprava o mnogim pitanjima koja su ovdje dotaknuta. Dakako, i daljnja arheološka otkrića pridonijet će novim spoznajama, a i ponovno iščitavanje literarne građe sasvim sigurno će ponuditi neke nove interpretacije. Gračaninovo slaganje povijesnih vrela nikako ne bi trebalo shvatiti kao dovršenu interpretaciju prošlosti, već ponajprije kao temelj za daljnju znanstvenu raspravu, što je nedvojbeno i bila autorova namjera.

Na prvo čitanje tekst oduševljava lakoćom kojom autor provodi čitatelja kroz turbulentna zbivanja Velike seobe naroda, postavlja pitanja i nudi odgovore, polemizira s drugim mišljenjima i oblikuje sliku prostora i vremena. Međutim, nakon iščitavanja i zatvaranja korica knjige postaje razvidno da tekst Gračaninova rada nije posve u skladu s naslovom djela. Općenito govoreći, od naslova *Južna Panonija u kasnoj antici i ranome srednjem vijeku* očekivali bismo da saznamo i nešto više o Panoniji osim opisa njezinih granica i naroda koji su u promatranom kronološkom okviru dulje ili kraće vrijeme živjeli na tome prostoru ili samo prošli preko njega. Na žalost, u tome dijelu Gračanin je podbacio jer, osim tek poneke rečenice u kojoj ponavlja općepoznate zaključke, u gotovo 280 stranica teksta ima malo spomena o društvenoj ili vjerskoj strukturi stanovništva, obredima, gospodarskim i društvenim odnosima. Ta su pitanja tim važnija s obzirom na to da se radi o razdoblju dubokih transformacija, vremenu odumiranja antičkoga svijeta i preobrazbi njegovih struktura u ono što nazivamo srednjovjekovljem. Ponajprije zbog toga što je sam autor u obrazloženju istraživačko-metodoloških postupaka na početku naglasio kako posebnu pozornost posvećuje pitanju kontinuiteta i diskontinuiteta (str. 11). Iako bi mu u središtu zanimanja trebale biti etničke promjene, za prikaz etničkog sastava stanovništva južne Panonije u 4. st. Gračaninu je bila dovoljna tek jedna rečenica: „Južna Panonija je početak posljednje četvrtine 4. stoljeća dočekala naseljena romaniziranim stanovništvom sastavljenim ponajprije od potomaka staroga panonskog i keltsko-ilirskog pučanstva, doseljenih Italika i drugih zapadnjaka te pripadnika barbarskih skupina smještenih u ovim oblastima dozvolom carskih vlasti kao i, u manjem broju, greciziranim i ostalim istočnjacima“ (str. 217). Zanimljivo je činjenicu da je navedena konstatacija starija od tri desetljeća, moramo zaključiti i da je to općenita konstatacija koja nam suštinski ništa ne govori. Doduše, u bilježci uz tekst, upućujući na literaturu, autor iznosi i pretpostavku kako se sastav panonskog stanovništva nije bitno mijenjao od kraja 2. i početka 3. stoljeća. Ostaje, međutim, neizrečeno na temelju kojih indicija je pretpostavka iznesena.

Djelomično opravdanje autor je sam naveo činjenicom da „...zbog manjka izvorne građe za južnopanonski prostor nije moguće provesti istraživanje koje bi osvijetlilo mnoge važne aspekte kasnoantičke i ranosrednjovjekovne povijesti, ponajprije društvene promjene“ (str. 11). No, već u sljedećoj rečenici nudi mogućí izlaz navodeći kako „...valja pretpostaviti da su ovdje kao i u većem dijelu nekadašnje rimske Europe, ali i šire bili na snazi karakteristični procesi, samo što ih nije moguće ilustrirati u pojedinostima koje bi dostatno utemeljile zaokružen pogled.“ I doista, povlačenje analogija često nije najbolji način da se pronikne kroz tamu povijesti, ali mišljenja sam da je u okviru još uvijek jedinstvene države s unisonim pravnim propisima i sustavom uprave te fiskalnim režimom povlačenje analogija opravdano bar za stvaranje općenitog uvida kad već rečene procese uistinu nije moguće ilustrirati u pojedinostima. Doista je neshvatljivo da autor ni jednom nije spomenuo kasnoantički kolonat, a za već spomenute analogije nije trebao ići dalje od Dalmacije. Ne razmatra ni pitanje robova, nema govora ni o zemljišnom posjedu, pa ni carskim veleposjedima. Očekivali bismo nešto o tome bar u podnaslovu „Naseljenost i naselja u međuriječju od kraja 4. do kraja 11. stoljeća“, no tu se tek u jednoj rečenici

konstatira da su „... rimska zemljoposjednička i carska imanja (*villae*)... pretvorena u prava utvrđenja“ (str. 233). Odmah potom Gračanin se vraća pregledu osvajanja i osvajača, njihovih dolazaka i odlazaka, od naselja do naselja.

U Gračaninovu tekstu jasno su razlučive dvije gotovo odjelite i pomalo neovisne narativne razine ili, uvjetno rečeno, cjeline, ostavivši po strani katalog arheološkog gradiva, o čemu je već bilo riječi. Navedene se cjeline ne očituju kroz naslove, već kroz problematiku i način izlaganja materije i kvalitativno se znatno razlikuju. Stoga je i o tome potrebno nešto reći. Naime, prvih osam poglavlja, gotovo 220 stranica knjige, izuzmemo li prvo poglavlje naslovljeno „Zemljopisne i prometne značajke prostora“, posvećeno je kretanjima naroda i etničkim promjenama u međuriječju od kraja 4. do kraja 11. stoljeća. U šest se od njih prati kronološki slijed povijesnih procesa na spomenutom području, dok se u druga dva razmatraju zemljopisna i prometna obilježja prostora, etničke promjene i kretanja. U tome prvom dijelu Gračanin se bavi raznim narodima koji su dulje ili kraće vrijeme vladali južnom Panonijom, od germanskih naroda do Huna, Avara, Slavena i Franaka sve do oblikovanja ranosrednjovjekovnih identiteta.

Kao što je već naglašeno, Gračanin suvereno analizira pisani izvorni materijal, ali na drugoj razini, na žalost, autor istu minucioznost nije demonstrirao prilikom interpretacije arheološkog materijala, pri čemu nerijetko upada u zamku metodoloških pogrešaka. Na prvome mjestu Gračaninu bi trebalo zamjeriti što vrlo često koristi hipotezu kao potvrdu za izvođenje zaključka. Primjerice, Gračanin navodi kako naselje Kod Militara „... vjerojatno je i u ranom 5. stoljeću bio uporište rimske postrojbe. U to je vrijeme posada utvrde bila obogaćena pridošlicama iz ostrogotsko-alansko-hunske skupine“ (str. 245). Autor je osobito neuvjerljiv ili nedorečen kad koristi numizmatičke nalaze kako bi potkrijepio pretpostavku. Primjerice, „... na tlu današnjeg Zagreba otkriven je zlatnik zapadnorimskog cara Valentinijana III. (425.-455.), po čemu bi se dalo zaključiti da je i u tim vremenima ovo područje bilo živo“ (str. 248). Teško je, općenito govoreći, išta dalekosežno dokučiti na primjeru samo jednoga komada novca, osobito kad nedostaje arheološki kontekst. No, Gračanin i za nalaz novca iz Novih Banovaca (Burgena) zaključuje sljedeće: „... a primjerak novca cara Marcijana je po svoj prilici pripadao iznosu koji je Istočno Rimsko Carstvo doznavačavalo Ostrogotima na ime savezničkog ugovora“ (str. 241), što je uistinu nemoguće dokazati. Na više mjesta, dakle, autor na primjeru samo jednoga numizmatičkog nalaza donosi predalekosežne, pa i oprečne zaključke poput sljedećega: „Ne bi bilo pretjerano pretpostaviti da je Majorijan 458. godine novačio vojnike i među Panoncima u Saviji, dakle možda upravo u Sisciji, a i nalaz zlatnika cara Antemija (467.-472.), koji se na zapadno prijestolje bio uspeo voljom i podrškom istočnorimskog cara Lava I., čini se da ukazuje na intenzivnije dodire s Italijom“ (str. 246). Prije toga autor je nemali trud uložio kako bi argumentirao da nad panonskim provincijama carska vlast, a navlastito zapadnorimska, nema više nikakva stvarna utjecaja, najvjerojatnije od 433. godine, a vjerojatno čak i od ranije. I pretpostavku o Majorijanovu novačenju među Panoncima, unatoč Sidoniju, teško je braniti obzirom na carevu politiku koja je tijekom njegove kratke vladavine bila usmjerena ponajprije protiv Vandala u Africi. Polazna baza ekspedicije bila je Hispanija, gdje je Majorijan već otpočeo skupljati snage, pa je malo vjerojatno (mada, dakako, ne i nemoguće) da bi popunu ljudstva tražio u Panoniji Saviji, zamalo na drugome dijelu Carstva.

Autor pri interpretaciji numizmatičkog materijala učestalo zanemaruje nekoliko važnih stvari. Na prvome mjestu valja napomenuti kako je i sam naglasio da se nevolje u koje

su zapale rimske upravne strukture u Panoniji od kraja sedamdesetih godina 4. stoljeća ogleđaju „... i u smanjenom dotoku novog novca, osobito nakon 395. godine, zbog čega se smatra kako su još nekoliko desetljeća u uporabi ostali stari kovovi jer se kolanje novca, ma koliko oslabljeno, nastavilo“ (str. 234). No, tu konstataciju zanemaruje stavljajući numizmatičke nalaze u povijesni kontekst. Povijesne su okolnosti uvjetovale da nalaze kasnoantičkog novca kao element datacije ponajprije treba tumačiti kao *terminus ante quem non*, a ne kao *status quo*, kao što to uporno čini Gračanin. U kasnoj antici novac u svakodnevnom životu općenito gubi primarno uporabnu funkciju, a dvojbeno je u kojoj ju je mjeri kod većine barbarskih došljaka tijekom V. stoljeća i stekao. Vrijednost novca u to se nemirno doba očituje ponajprije u njegovoj težini i čistoći metala od kojega je iskovan. Za razliku od pojedinačnih, vrlo često slučajnih nalaza, ostave novca imaju mnogo veću vrijednost. One uostalom i potvrđuju da su različiti kovovi novca u duljoj uporabi i da predstavljaju vrijednost koja se čuva. Jedno takvo nalazište navodi i Gračanin, a radi se o velikoj ostavi brončanoga novca iz neimenovane utvrde Stručica kod Rakovca, „od čega znatan dio otpada na kovove careva Gracijana, Valentinijana II., Teodozija, Magna Maksima, Arkadija, Honorija i Teodozija II., dok jedan primjerak pripada Ivanu, a dva Valentinijanu III.“ (str. 243).

I na više drugih mjesta Gračanin je neodređen i nedorečen pa često nije sasvim jasno što je želio reći. Primjerice: „Nije nedvojbeno sigurno da se granica između Prve Panonije i Savije oslanjala na Dravu, kao što se obično drži. Postoje indicije da je tekla južno od podravske magistrale, dakle da je cesta prolazila južnim rubom Prve Panonije, iako se ipak čini da granicu treba postaviti na rijeku kao na logičnu prirodnu razdjelnicu“ (str. 53.). Ili, kad govori o Zemunu (Taurun): „Može se zaključiti da je stradao u napadima ostrogotsko-hunsko-alanskih zavojevača, jer poslije ovog vremena nema konkretnih arheoloških nalaza koji bi potvrđivali rimsku prisutnost, ali bi u njemu još u ranom 5. stoljeću trebale biti stacionirane rimske postrojbe“ (str. 242). Autorova nepreciznost, pa i nedorečenost, ponekad dolazi do izražaja i na području kojim nedvojbeno dobro barata, pa tako zaključuje: „Alani i Ostrogoti su dijelom pokoreni, a dijelom prisiljeni na uzmak, dok su Vizigoti natjerani na povlačenje“ (str. 55). Gdje je suštinska razlika između uzmarka i povlačenja autor nije pobliže objasnio. Nekoliko rečenica nakon spomenutog navoda tako saznajemo i da su, bježeći pred Hunima, zajedno s Gotima na rimskome tlu spas potražili i dijelovi Alana i Huna („greutunško-ostrogotska skupina s dijelovima Alana i Huna pod Alatejevima i Safrakovim zapovjedništvom...“). Zbog čega su ti Huni bježali pred drugim Hunima? Ipak, Gračaninu je bila važnija pretpostavka da su oni Dunav prešli možda već i u kasno proljeće 376. godine.

Gračanin je jednako neuvjerljiv i u pokušaju interpretacije drugog arheološkog materijala. Primjerice, iako uz ograde, iznosi pretpostavku da bi nalaz koplja s krlcima iz 8. st. u Kupu kraj Lasinjske Kiselice mogao upućivati na to da se bitka između Borninih i Ljudevitovih snaga odvijala na tome mjestu, gdje se nekada nalazio gaz preko rijeke (str. 160.), a na temelju te hipoteze razrađuje dalje potencijalnu pripadnost koplja Borninu ili Ljudevitovu ratniku. No pokušaj lociranja poprišta srednjovjekovne bitke na temelju nalaza tek jednoga primjerka koplja doista nije utemeljen, a posebice kad takav nalaz potječe iz riječnoga korita. Uistinu je teško braniti i autorov zaključak, vezan uz naseobinsku snagu Gepida u Cibalama, kako „antropološka analiza manjeg uzorka kostura također pokazuje da se radilo o stabilnoj i organiziranoj populaciji“ (str. 236), što je prilično široka i vrlo neprecizna formulacija. Dok bi nalazi kostura još i mogli svjedočiti o stabilnosti populacije,

teško da mogu imati ikakvu vrijednost u određivanju njezine organiziranosti. Doduše, u bilješki 28 se poziva na Šlausovo istraživanje, ali potom navodi i nalaz dviju deformiranih gepidskih lubanja bez ikakvih daljnjih zaključaka.

Možda bi bilo uputno reći nešto i o Gračaninovoј terminologiji kad se radi o Gotima. Iako je podjela Gota na Vizigote i Ostrogote još u doba hunske najezde historiografski uvriježena, ona nije baš u potpunosti točna i predstavlja prilično simplificirano projiciranje kasnijega povijesnog razvoja u vrijeme koje mu je prethodilo. I sam je autor naglasio da „...je za ovo vrijeme ionako prerano govoriti u čvrstim etničkim okvirima jer etnogenetički procesi nisu ni približno bili dovršeni“ (str. 57). Kasnoantički pisci, od Amijana Marcelina pa do Komesa Marcelina i Jordana gotovo nikad ili, u Jordanovu i u slučaju Komesa Marcelina, rijetko i u točno određenim prilikama ne govore o Vizigotima ili Ostrogotima, već isključivo o Gotima, pa čak i nakon što je došlo do razdvajanja dviju gotskih skupina. Zapadni su Goti (Vizigoti) dakako otišli na zapad, dok su Istočni (Ostrogoti) ostali na tlu Istočnoga Rimskog Carstva. Tek se s vremenom, možda nakon njihova dolaska u Hispaniju, za tu zapadnu grupaciju Gota ustalio naziv Vizigota, za razliku od njihovih sunarodnjaka koji su ostali na istočnorimskom tlu i zadavali probleme Istočnome Carstvu. Kad neki kasnoantički kroničari i koriste termine Vizigoti ili Ostrogoti, čine to u kasnije vrijeme i isključivo da bi iz svoje perspektive naznačili da se radi o onim drugim Gotima (primjerice hispanski kroničar u *Chron. Caesaraug.*, s.a. 490: *His consulibus Theudericus Ostrogothorum rex a Thracia et Pannonia Italiam venit.*, ili Valezijev Anonim, kasniji dio, 63, *Tunc venerunt Wisigothae in adiutorium Theoderici, et facta est pugna super fluvium Adduam...*). Možda je u navedenom slučaju ipak najjasniji Pavao Đakon (*Hist. Rom.*, XV, 6., *Exigit nunc locus dicere, quam ob causam Gothorum alii Ostrogothe, alii uero Wisigothe sint dicti, oportununque est aliquantulum ad superiora tempora regredi, quatenus horum ratio uocabulorum possit exponi. Temporibus Valentiniani superioris Augusti, cum intra Traciae fines Gothorum tunc populi communiter habitarent, bifarie per Alaricum ac Fridigernum diuisi decreuerunt, ut utramque rem publicam, id est Fridigernus cum suis Orientalem, Alaricus uero cum suo exercitu Occidentalem opprimeret. Hi ergo, qui cum Fridigerno in Orientali remanserant parte, lingua patria ab Oriente Ostrogothe id est orientales Gothi sunt dicti; isti uero, qui occiduas petierant regiones, ab Occidente Wisigothe id est occidentales sunt appellati.*). Zbog toga smatram da je Gračanin trebao krenuti tim putem, dosljedno primjenjujući terminologiju kao što dosljedno ističe Alatejevu i Safraksovu tronarodnu skupinu sastavljenu od Ostrogota, Huna i Alana. Osim toga, imam dojam da je zanemario činjenicu da se pod imenom određene etničke skupine u kasnoantičkim tekstovima u pravilu misli na vodeći ili najbrojniji element u masi sastavljenoj najčešće od većih ili manjih ulomaka i drugih naroda, a ne treba zaboraviti ni nimalo malobrojne pripadnike slojeva s dna društvene ljestvice rimske države (odbjegle robove i kolone, sirotinju), no jednako tako i veće skupine osiromašenoga starosjedilačkog stanovništva beznađem natjeranog na napuštanje krajeva izloženih stalnoj nesigurnosti i ratovima. Ovo se ponajprije odnosi na Hune, kojima kasnoantički kroničari često nazivaju etnički i plemenski šarolike barbarske grupacije, dok su neki autori, poput Priska iz Panija, skloni koristiti i starija antička imena nazivajući ih Skitima. Vjerujem da će se Gračaninova knjiga vrlo brzo naći na popisu obavezne literature za studente povijesti i arheologije pa je upravo zbog toga u mnogim stvarima trebala biti preciznija. Primjerice, Alani se u autorovoj naraciji ne izdvajaju iz germanskoga konteksta, osobito u upornu autorovu insistiranju na Alatejevoj i Safraksovoj tronarodnoj skupini, pri čemu su tek usput

na jednome mjestu (str. 55) vrlo stidljivo („iranski Alani“) izdvojeni. No, nigdje nije jasno navedeno da se u slučaju Alana radi o skitsko-sarmatskoj skupini plemena istočnoiranske jezične grupe, dok je, primjerice, za mnogo poznatije Hune Gračanin ipak smatrao važnim napomenuti da se radi o nomadskim ratnicima konjanicima mongolskog podrijetla.

Autor se vrlo često služi i terminom „barbarizacija“, primjerice „barbarizacija domaćeg stanovništva“ ili „barbarizirani stanovnici“, a da se pritom ni jednom nije precizno odredio prema tom terminu, pa nije jasno što pod njime konkretno podrazumijeva. Osobito je konfuzan često korišten pojam „romanizirano-barbarizirano stanovništvo“, koji se također nigdje ne precizira niti razjašnjava. Naravno, o svemu navedenom može se polemizirati, ali najveći prigovor moramo staviti na Gračaninove prekobrojne pretpostavke, iako se, kako je već naglašeno, autor prihvatio problematike u kojoj mu doista izvorni materijal odviše ne pomaže.

Unatoč navedenim nedostacima, valja konstatirati kako je Gračaninova knjiga u cjelini nadasve vrijedan doprinos izučavanju povijesti kraja između Save, Drave i Dunava u razdoblju kasne antike i ranoga srednjeg vijeka. Vrlo detaljnim razlaganjem, poglavito pisanih izvora, dodatno je osvijetlio brojna pitanja ponajprije vezana uz turbulentna zbivanja seobe naroda na južnopanonskom prostoru korigirajući neka zastarjela i uvriježena te ispravivši i dio pogrešnih mišljenja koja su dugo prevladavala u hrvatskoj historiografiji. Napose valja izdvojiti zastarjele predodžbe o postojanju Panonske Hrvatske, ali i neke druge vezane uz hrvatsku nacionalnu povijest na prostoru međuriječja u ranome srednjem vijeku. Naglasio bih inovativne autorove poglede na etnogenezu panonskih Slavena. Sveukupno govoreći, Gračaninova je monografija uistinu krupan iskorak u izučavanju dijela hrvatskoga povijesnog prostora u promatranom vremenskom okviru. Nema dvojbe da će ova knjiga, kad je riječ o budućim istraživanjima i novim historiografskim tumačenjima, predstavljati nezaobilaznu polaznu točku i temelj na kojem će biti moguće graditi nove spoznaje i otvarati nova pitanja u znanstvenom promišljanju povijesti hrvatskoga prostora između Save, Drave i Dunava.

Vladimir Posavec

Varaždinski generalat i Križevačka županija u 17. stoljeću

Hrvoje Petrić, Pogranična društva i okoliš. Varaždinski generalat i Križevačka županija u 17. stoljeću.

Samobor - Zagreb: Meridijani, Društvo za hrvatsku ekonomsku povijest i ekohistoriju, 2012., 435 str.

Prije dvadesetak godina o povijesti sjeverozapadne Hrvatske, osobito Varaždina, Križevaca i Koprivnice znali smo vrlo malo i nepotpuno, a osobito malo znali smo o pograničnim društvima i njihovom životu u vremenu kada se stvara obrana protiv Osmanlija i organiziraju prvi pokušaji vraćanja Monarhije na staru granicu Ugarskog kraljevstva.

FILOZOFSKI FAKULTET SVEUČILIŠTA U ZAGREBU

ZAVOD ZA HRVATSKU POVIJEST
INSTITUTE OF CROATIAN HISTORY
INSTITUT FÜR KROATISCHE GESCHICHTE

RADOVI 45

ZAVOD ZA HRVATSKU POVIJEST
FILOZOFSKOGA FAKULTETA SVEUČILIŠTA U ZAGREBU

 FF press

ZAGREB 2013.

RADOVI ZAVODA ZA HRVATSKU POVIJEST
FILOZOFSKOGA FAKULTETA SVEUČILIŠTA U ZAGREBU

Knjiga 45

Izdavač / Publisher

Zavod za hrvatsku povijest
Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu
FF-press

Za izdavača / For Publisher

Damir Boras

Glavni urednik / Editor-in-Chief

Hrvoje Gračanin

Uredništvo / Editorial Board

Bruna Kuntić-Makvić (stara povijest), Zrinka Nikolić Jakus (srednji vijek),
Hrvoje Petrić (rani novi vijek), Željko Holjevac (moderna povijest),
Tvrтко Jakovina (suvremena povijest), Silvija Pisk (mikrohistorija i zavičajna povijest), Zrinka
Blažević (teorija i metodologija povijesti)

Međunarodno uredničko vijeće / International Advisory Board

Denis Alimov (Sankt Peterburg), Živko Andrijašević (Nikšić), Csaba Békés (Budapest), Rajko
Bratož (Ljubljana), Snježana Buzov (Columbus, Ohio), Svetlozar Eldarov (Sofija), Toni Filiposki
(Skopje), Aleksandar Fotić (Beograd), Alojz Ivanišević (Wien),
Egidio Ivetić (Padova), Husnija Kamberović (Sarajevo), Karl Kaser (Graz),
Irina Ognyanova (Sofija), Géza Pálffy (Budapest), Ioan-Aurel Pop (Cluj),
Nada Proeva (Skopje), Alexios Savvides (Kalamata), Vlada Stanković (Beograd),
Ludwig Steindorff (Kiel), Peter Štih (Ljubljana)

Izvršna urednica za tuzemnu i inozemnu razmjenu /

Executive Editor for Publications Exchange

Kristina Milković

Tajnik uredništva / Editorial Board Assistant

Dejan Zadro

Adresa uredništva

Zavod za hrvatsku povijest, Filozofski fakultet Zagreb,
Ivana Lučića 3, HR-10 000, Zagreb
Tel. ++385 (0)1 6120 150, 6120 158, faks ++385 (0)1 6156 879

Časopis izlazi jedanput godišnje

Ovi su Radovi tiskani uz financijsku potporu
Ministarstva znanosti, obrazovanja i športa Republike Hrvatske

Časopis je indeksiran u sljedećim bazama/The Journal is indexed in the following databases:
Directory of Open Access Journals, EBSCO, SCOPUS

Naslovna stranica

Iva Mandić

Grafičko oblikovanje i računalni slog

Ivanka Cokol

Boris Bui

Lektura

Julija Barunčić Pletikosić

Tisak

Zrinski d.d. Čakovec

Naklada

300 primjeraka

*Časopis je u digitalnom obliku dostupan na Portalu znanstvenih časopisa
Republike Hrvatske „Hrčak“ <http://hrcak.srce.hr/radovi-zhp>*

*The Journal is accessible in digital form at the Hrcak - Portal of scientific
journals of Croatia <http://hrcak.srce.hr/radovi-zhp>*